



میراث اندیشه سیاسی مسلمانان

پدیدآورنده (ها) : سبحانی، محمدتقی

فلسفه و کلام :: نشریه نقد و نظر :: تابستان و پاییز ۱۳۷۵ - شماره ۷ و ۸ (ISC)

صفحات : از ۳۸۸ تا ۴۲۷

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/12148>

دانلود شده توسط : محسن جوادی

تاریخ دانلود : ۱۴۰۱/۱۰/۱۱

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه **قوانین و مقررات** استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.



مقالات مرتبط

- علل رشد و گسترش بدعت ها در عزاداری عصر صفوی
- جستار: تبارشناسی کتاب بصائر الدرجات و هویت نویسنده آن
- نقش فرهنگ در ایجاد شخصیت
- روابط متقابل شیخ زاهد گیلانی و شیخ صفی الدین اردبیلی بر یکدیگر
- استثنای ابن ولید و تأثیر آن در اعتبار بصائرالدرجات
- صفحات پایانی

عناوین مشابه

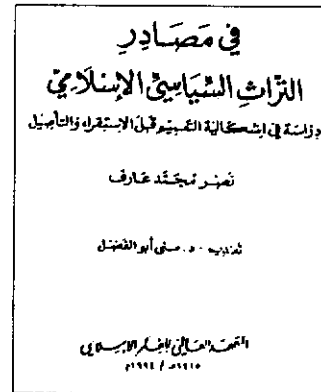
- تحولات اندیشه ی سیاسی مسلمانان در دوره ی میانه ی اسلامی
- پژوهش: تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام: میراث فرهنگی ایران و اندرزنامه ها
- سیاست در سپهر سعادت - سیاست در سیر اندیشه ی سیاسی مسلمانان
- آشنایی با میراث: حکومت و انواع آن در اندیشه سیاسی شیخ طوسی
- میراث سیاسی: میراث سیاسی مسلمانان (۱) نقد روش شناختی مطالعات سیاسی معاصر
- میراث سیاسی: میراث سیاسی مسلمانان (۲) نقد روش شناختی مطالعات سیاسی معاصر
- مسأله سیاسی مسلمانان در اندیشه امام خمینی (ره) (۱)، (۲) و (۳)
- اندیشه سیاسی در کنگره بزرگ مسلمانان
- میراث سیاسی: میراث سیاسی مسلمانان (۵) / کتابشناسی میراث سیاسی سده های هشتم و نهم هجری
- ماهیت اندیشه و دانش سیاسی مسلمانان

میراث اندیشه سیاسی مسلمانان

کتابشناسی و ملاحظات

روش شناختی

محمدتقی سبحانی



نصر محمد عارف. فی مصادر التراث السياسي الاسلامی، دراسة فی اشکالية التعمیم قبل الاستقراء والتأصیل. تقديم د. منی ابوالفضل. المعهد العالمی للفکر الاسلامی، ۱۴۱۵. ۲۳۷ ص، رقی.

سده گذشته را عصر «خیزش سیاسی» در جهان اسلام دانسته اند. همگام با نهضتها و جنبشهای سیاسی، اندیشه سیاسی نیز بار دیگر، اما به گونه ای متفاوت، بارور شد. تئوریهای پیشین بازبینی و بازخوانی شد و نگرشهای تازه به میدان آمد. متفکرانی که در این مرحله گام زدند غالباً نیم نگاهی هم به گذشته داشتند. از این رو بود که تاریخ تفکر سیاسی مورد توجه جدی قرار گرفت و از آن زمان تاکنون، اینجا و آنجا، همواره سخن از اندیشه سیاسی اسلام بوده است. این نهضت علمی، از زوایای گوناگون قابل مطالعه است، اما اخیراً یک پژوهشگر جوان مصری به نام دکتر نصر محمد عارف تحقیق جالبی انجام داده و از زاویه روش شناسی (متدولوژی) این تحقیقات را به باد انتقاد گرفته است. وی نخست کتابشناسی نسبتاً کاملی از منابع سیاسی اسلامی تا قرن سیزدهم گرد آورده و سپس با بررسی ۷۴ اثر از پژوهشهای سیاسی جدید، سستی و کاستی آنها را از نظر کمیت و کیفیت منابع، نشان داده است.

بی شک، یکی از اصول علمی تحقیق، پی جویی هر چه بیشتر در منابع اصلی و پرهیز از تعمیمهای بیجا قبل از استقراء کامل آرا است. در دوران معاصر فراوان شنیده ایم که از «تک مایگی



و ناپختگی تفکر سیاسی در اسلام»، «وامداری سیاست پردازان مسلمان به فرهنگ یونان» و یا «افول تفکر سیاسی در اسلام» سخن گفته اند؛ اما نصر محمد عارف بوضوح نشان می دهد که در پشت این ادعاهای گراف و گسترده، از تتبع جدی و تحقیق روشمند چندان خبری نیست. وی از این زاویه، به نقد محتوایی این پژوهشها نیز راه می یابد و خاطر نشان می سازد که بر اثر همین کوتاهیهاست که اشتباهات فاحش و گاه زیانبار، دامگیر پژوهشهای سیاسی معاصر شده است. از آنجا که این کتاب در دسترس بیشتر خوانندگان فارسی زبان نیست، بر آن شدیم که ضمن ارائه گزارشی کوتاه از این اثر، کتابشناسی آن را در اختیار نهیم؛ بدان امید که پژوهشگران و علاقه مندان را سود بخشد.

کاستی تحقیقات جدید در مرجع شناسی

چنانکه گفته شد، در این کتاب ۳۰۷ عنوان از آثاری که مستقیماً به مسائل سیاسی می پردازد شناسانده شده است. از آن میان، ۱۰۵ اثر به طبع رسیده و بقیه به صورت مخطوط است که مؤلف، از محل نگهداری نسخه های ۱۲۷ عنوان خبر داده است. بنابراین هنوز از ۷۵ عنوان هیچ نسخه ای شناسایی نشده است^۱. این کتابها به ترتیب تاریخی و با مشخصات اجمالی در پایان همین مقاله آمده است.

از سوی دیگر، مؤلف با مراجعه به ۷۴ کتاب تازه در عرصه اندیشه سیاسی اسلام، که تقریباً از مهمترین منابع مطرح در جهان عرب هستند، به نتایجی دست یافته است، از جمله:

- مستندترین کتاب فقط به ۳۳ ماخذ (۱۱٪ از ۳۰۷ عنوان) مراجعه کرده است؛

- سایر کتابها به کمتر از نوزده منبع استناد جسته اند؛

- ۸۰٪ از کتابها، به کمتر از ده منبع بسنده کرده اند؛

- در دوازده کتاب، به هیچ منبع اصلی مراجعه نشده است.

«الاسلام و اصول الحكم» از علی عبدالرازق و «دراسات فی النظم والتشريعات الاسلامية» از محمد احمد خلف الله، از مؤثرین و پر جنجالترین نوشته های سیاسی عرب در سده اخیر است که از اساس، وجود سیاست و ابعاد سیاسی در اسلام را نفی کرده اند. جالب است بدانیم که از این دو کتاب، اوکی فقط به دو منبع (آن هم دو منبع تقریباً فرعی: مقدمه ابن خلدون والعقد الفرید) استناد کرده و دومی هیچ منبعی را ارائه نکرده است. در یک کلام، همه ۷۴ اثری که یاد شد، در





مجموع فقط به هیجده منبع اصلی (۶٪ از ۳۰۷ اثر) مراجعه کرده‌اند.

به علاوه، از میان نظریه پردازان سیاسی، فقط شخصیت‌هایی چون مآوردی، فارابی، ابن سینا، ابن قتیبه، غزالی و جاحظ مطرح شده که معیار این گزینش، شهر آنهاست. حتی در بین همین عده نیز به آثار اصلیشان مراجعه نشده است. برای مثال، در خصوص مآوردی همگی به «الاحکام السلطانیة» مراجعه کرده‌اند که بیشتر فقه سیاسی است و نه اندیشه سیاسی. این در حالی است که کتاب «تسهیل النظر و تعجیل الظفر» و سایر کتابهای او به مراتب از اهمیت بیشتری برخوردارند. در مورد غزالی نیز هیچ کس به کتاب مهم سیاسی او، «سر العالمین و کشف ما فی الدارین»، مراجعه نکرده و حداکثر به «نصیحة الملوك» و «احیاء العلوم» اشاره کرده‌اند. تحقیقات جدید، ابن قتیبه را به «الامامة والسیاسة» می‌شناسد، با آنکه کتاب سیاسی او یعنی «السلطان» به دست فراموشی سپرده شده است. بگذریم که کتاب «الامامة والسیاسة» به تاریخ سیاسی نزدیکتر است تا تفکر سیاسی، و در انتساب آن به ابن قتیبه تردیدها وجود دارد. جاحظ را غالباً به عنوان یک ادیب می‌شناسند و از این رو فقط به کتاب «التاج فی اخلاق الملوك» مراجعه می‌شود، ولی از وی تقریباً ده کتاب در علم سیاست، مطبوع یا مخطوط، بر جای مانده که از او متفکری قابل مطالعه در عرصه سیاست ساخته است.

روش ناشایست در برخورد با میراث سیاسی

در ذیل این عنوان، مؤلف فاضل کتاب، مبحثی کوتاه و پر نکته آورده و از لغزشگاههای نویسندگان معاصر عرب پرده برداشته است. وی این نقاط ضعف را، که از عدم تدبّر در منابع اصلی برآمده است، به ترتیب زیر شماره می‌کند:

۱- اندیشه سیاسی جدید بر این نکته استوار است که تمدن بشری یک تمدن واحد و یکپارچه است که در یک راستا، رفته رفته به کمال رسیده است. در این نگاه، تفکر سیاسی از یونان و روم آغاز شده و به عصر جدید اروپا می‌انجامد و اسلام و مسیحیت، در قرون وسطی جای می‌گیرد و همچون گذری از دنیای قدیم به دنیای جدید تلقی می‌شود. به این ترتیب، تاریخ اروپا آئینه تمام نمای تاریخ جهان و سایه روشنهای فرهنگ غرب، معیار داور همه اندیشه‌هاست. بر اساس همین تحلیل است که فقط آن دسته از متفکرین اسلامی مورد توجه قرار می‌گیرند که مقارن با قرون وسطای اروپا باشند و در راستای تحلیل فوق قرار گیرند.

۲- بر همان مبنا، متفکر معاصر عرب، میراث خود را از چشم اروپا می‌نگرد و تحقیقات او هنوز در چارچوب مرجعیت یونانی گرفتار است. پژوهشگر مانمی‌اندیشد که دیدگاه توحیدی اسلام با نگاه مادی یا شرک‌آلود یونان تفاوت اساسی دارد و همین نکته، اهداف و مقولات و ابزار و ساختار نظام سیاسی اسلام را دگرگون می‌سازد. غفلت از این نکته سبب می‌شود که اصول سیاست دینی را از آداب و مواعظ و فقه به شمار آورده و به فیلسوفان متأثر از یونان و غرب روی آورد. گرایش اخیر، به نوبه خود، این توهم را که اندیشه سیاسی مسلمانان برگرفته از یونانیان بوده است، دامن می‌زند.

۳- در تحقیقات جدید، بیشتر بر شخصیتها تأکید می‌شود تا بر جریان یا بستری که این افراد را در خود پرورده است. از اینجاست که بن‌مایه‌های سیاست اسلامی ناشناخته می‌ماند و شخصیت‌هایی همچون ماوردی، ابن‌خلدون و غزالی، هر چند پر نام و نشان می‌شوند، اما در این خاک و بوم بی‌ریشه می‌نمایند. این شخصیت‌گرایی همچنین ما را از توجه به ارتباط تنگاتنگ میان نظریه پرداز سیاسی و شرایط متغیر زمانش محروم می‌سازد و گاه او را خارج از چارچوب زمانی‌اش، تقدس و اعتبار می‌بخشد.

۴- تتبع ناکافی در میراث سیاسی بدانجا رسیده است که میان «فکر سیاسی» و «فقه سیاسی» خلط شده و بسیاری گمان کرده‌اند که سیاست اسلامی همواره در گرو فقاقت بوده است^۲. جایی که نوشته‌های سیاسی معاصر مهمترین مآخذ خویش را «الاحکام السلطانیة» ماوردی می‌گیرند، البته چنین برداشتی شگفت آور نیست.

۵- مفهوم جوهری در سیاست امروز غرب، «سلطه» یا قدرت ظاهری است. پاره‌ای از نویسندگان معاصر نبود چنین مفهومی در سنت اسلامی را نشان از فقدان علم سیاست در میان مسلمانان می‌شمارند، غافل از آنکه علم سیاست اسلامی بر مفهوم مصلحت و شیوه برکنار ماندن انسان از مفاسد و جلب بیشترین مصالح، استوار است. به دلیل عدم انس و آشنایی با میراث سیاسی، حتی نویسندگان مسلمان معاصر هم از درک مفاهیم و کلید واژه‌های فلسفه سیاسی اسلام بازمانده‌اند و این الفاظ را بر معانی برخاسته از فرهنگ سیاسی غرب، حمل می‌کنند. برای مثال، واژه «رعیت»، که ریشه در حدیث نبوی «کلکم راع و کلکم مسؤول عن رعیت» دارد و از نوعی مسؤولیت‌پذیری و مسؤولیت‌خواهی میان حاکم و محکوم خبر می‌دهد، امروزه به معنای subject (رعیت) در فرهنگ سیاسی غرب تعبیر می‌شود؛ یعنی انسانی که از هیچ قدرت و





حقوقی برخوردار نیست و فقط موضوع و ابزاری برای سلطه به شمار می‌آید. مفاهیمی همچون «استبداد»، «سیاست»، «دولت» و ... نیز چنین سرنوشتی دارند و در فرهنگ اسلامی به معنایی غیر از آنچه امروز متداول است به کار می‌رفته‌اند.^۳

ع در خصوص ترجمه منابع سیاسی به عربی نیز مؤلف نکته‌ای بدیع و طرّفه دارد. برخی با تأکید بر سابقه ترجمه از یونان و ایران، بر این عقیده‌اند که پیش از عصر ترجمه، مسلمانان از نظامهای سیاسی ساده برخوردار بوده‌اند و فقط با ورود ادبیات یونان و سیاست ایران به حوزه اسلامی است که ذهنیت عرب، با اندیشه‌های پیچیده و پرورده سیاسی آشنا شده است. بر این مدّعا شاهد آورده‌اند که حتّی نصوص منسوب به ارسطو و افلاطون، که بظاهر به وسیله ابن بطریق و ابن دایه ترجمه شده، در واقع تالیفات مستقلّی است که تحت تأثیر فکر یونانی تحریر شده و بدانان منسوب شده است.^۴

در پاسخ به این گمان باید یادآور شد که مسلمانان در برخورد با دانشهای بشری، دو عکس‌العمل متفاوت از خود نشان دادند: در علوم ریاضی و طبیعی بر ترجمه دقیق و محض پرداختند، اما در سایر علوم، که به نوعی با انسان و جامعه مربوط می‌شد، متن اصلی را چنان بر می‌گرداندند که با فضای فرهنگ اسلامی موافق افتد. به طور کلی، ترجمه متون سیاسی در میان مسلمانان سه مرحله متمایز را پشت سر گذاشته است: در مرحله نخست، هم محتوا و هم الفاظ دگرگون می‌شود تا با بنیانهای دینی هم‌رنگ و همسو شود. برای مثال، در این دوره، کتاب «السیاسة» ارسطو بارها ترجمه شده، ولی هیچیک با متن اصلی برابری نمی‌کند، بلکه ترجمه بهانه‌ای است برای اندیشه ورزی و نظریه پردازی. در مرحله دوم، که از زمان محمدعلی پاشا و تأسیس دولت جدید در مصر آغاز می‌شود، هر چند ادبیات متن همچنان رنگ و روی دینی دارد، ولی مضمون و محتوا را از اندیشه‌های غربی می‌گیرد. از اینجا است که رفته رفته مرجعیت اسلامی جای خود را به مرجعیت اروپایی می‌دهد و انسان شرقی با هویت غربی به ظهور می‌رسد. اما مرحله سوم، مرحله ترجمه و نقل در محتوا و شکل - هر دو - است؛ به گونه‌ای که مترجم، مفاهیم و واژگان و تحلیل و دسته‌بندی را از زبان مبدأ، مستقیماً و بی هیچ تصرفی به زبان مقصد بر می‌گرداند. از آن زمان تاکنون، زبان علم سیاست در کشورهای اسلامی از زبان دین فاصله گرفته و اندیشه سیاسی به راهی دیگر رفته است.

کتابشناسی

آثار و منابع سیاسی را در یک نگاه کلی می توان به دو دسته تقسیم کرد: آثاری که مستقیماً و به صورت تخصصی به مباحث سیاسی می پردازند و آثاری که غیر مستقیم و در حاشیه به سیاست پرداخته اند. از آنجا که بخش اخیر، از دایره این کتابشناسی خارج است، فقط به محورهای کلی آن اشاره می شود:

الف- منابع غیر تخصصی

این دسته از مآخذ، گرچه مستقیماً به مسائل سیاسی اختصاص ندارد، اما اهمیت آن را به هیچ روی نباید دست کم گرفت. این منابع را می توان در سه محور گرد آورد:

۱- تفاسیر قرآن و شروح احادیث؛ البته خود قرآن و احادیث معتبر، منبع اصلی و معصوم برای هر تحقیق علمی هستند، اما تفاسیر و شروح احادیث که زمینه فهم قرآن و حدیث و ارتباط آن دو را با واقع تأمین می کنند، از منابع غیر مستقیم در علوم سیاسی به شمار می آید.

۲- کتابهای فقهی؛ خصوصاً ابوابی که بیشتر با اندیشه سیاسی پیوند دارد، نظیر: امر به معروف و نهی از منکر، جهاد و دفاع، خراج و...

۳- کتابهای اصول فقه؛ بویژه مباحثی همچون استحسان، مصالح مرسله، سد ذرایع و مقاصد و مراتب؛

۴- ابواب امامت در کتابهای علم کلام؛

۵- خطبه های ائمه اطهار- علیهم السلام- و خلفا و نیز نامه ها و سلوک علمی آنها؛

۶- دایرة المعارفهایی که در ضمن، به سیاست نیز پرداخته اند؛ برای مثال: صبح الاعشى (قلقشندی)، مؤلفات ابو حیان توحیدی، آداب الشریعه (ابن مفلح)، الفنون (ابن عقیل) و ...؛

۷- کتابهای تاریخ؛ که خود شامل انواعی است:

- تاریخ عام؛ مثل: البدایه والنهایه، تاریخ طبری، تاریخ ابن اثیر و

- تاریخ سیاسی دولتها؛ مثل: الامامة والسیاسة (ابن قتیبه)، تاریخ الخلفاء والملوک (سیوطی)، خلاصة الذهب المسبوك (عبدالرحمن اربلی)، تاریخ الدول الاسلامیه (زینی دحلان)، رقم الملل فی نظم الدول (ابن الخطیب)، المن بالامامة علی المستضعفین بان جعلهم الله ائمة وجعلهم الوارثین (ابن صاحب الصلاة).

- تاریخ نظامهای سیاسی و حکام؛ مثل: التحفة الملوکیة فی الدولة التركيبة یا الروضتین فی





اخبار الدولتين (تاریخ نورالدین محمود و صلاح الدین ایوبی)، تاریخ عمر بن الخطاب (ابن جوزی) و سيرة الملك الظاهر یا سيرة صلاح الدین (ابن شداد).

۸- تاریخ نهادهای سیاسی (بویژه نهاد وزارت)؛ که البته شمار منابعی از این نوع، فراوان است، مانند: اخبار الکتاب (داوود بن جراح)، الوزراء (محمد بن داود بن جراح)، الوزراء (نفطویه ابراهیم بن محمد) و

۹- ادبیات مردمی یا سیره های مردمی و سیره های علما و صالحین؛ این کتابها حرکت جامعه را اعم از علما و عموم مردم گزارش می کند و از رابطه حاکم و محکوم تصویری متوازن ارائه می کند.

۱۰- فرهنگ لغات و کتابهایی که به شرح و تعریف اصطلاحات می پردازند. این منابع، بیشتر از آن رو اهمیت دارد که میراث سیاسی با مفاهیم اصلی و اصیل آن درک شود و نه آنچه در دوران متاخر از طریق فرهنگ اروپا به آن الفاظ تحمیل شده است. از تالیفات مهم در این زمینه، می توان به: تعریف العلوم (ملا احمد شروانی)، کشاف اصطلاحات الفنون (تهانوی)، التعريفات (جرجانی)، اساس البلاغة (زمخشری)، الفروق فی اللغة (ابو هلال عسکری)، مفردات (اصفهانی)، مفاتیح العلوم (خوارزمی)، الفروق و منع الترادف (حکیم ترمذی) و ... اشاره کرد.

ب- منابع تخصصی

چنانکه گفته شد، از ۳۰۷ عنوانی که در اینجا آمده ۱۰۵ اثر به طبع رسیده، ۱۲۷ اثر به صورت مخطوط است، که مؤلف موفق شده است محل نگهداری نسخه های آن را نشان دهد، و از ۷۵ اثر دیگر، نسخه ای نیافته است. در اینجا برای جلوگیری از تطویل فقط شناسنامه آثار مطبوع را، در پانویس می آوریم. کتابهایی که با علامت (*) مشخص شده است در کتاب به نشانی نسخه های آن اشاره شده است. در کتاب مذکور، غالباً شرح حالی از مؤلفان آورده شده و گاه منابع نیز توصیف شده است؛ اما در اینجا ما به اطلاعات ضروری بسنده کرده ایم. ترتیب تاریخی این آثار نشان می دهد که ادبیات سیاسی در سراسر تاریخ اسلامی گسترده بوده است.

- عبد الحمید الکاتب (متوفی ۱۳۲ هـ)

۱. رسالة فی نصیحة ولی العهد

۲. نصیحة الکتاب وما یلزم ان یکنوا علیه من الاخلاق و الاداب

- عبد الله بن مقفع (۱۰۹-۱۴۵ هـ)

۳. الدررة البتیمة والجوهرة الثمینة^۶

۴. رسالة الصاحبة^۷

- محمد الاحول؛ از اصحاب امام صادق (ع) است که شیعیان او را «مؤمن الطاق» و اهل سنت «شیطان الطاق» خوانده اند.

۵. الامامة

۶. الرد على المعتزلة في امامة المفضل

- ابو يوسف (۱۱۳-۱۸۲هـ)؛ از شاگردان ابو حنیفه بوده و منصب قضاوت بغداد را در دوران مهدی و هادی و هارون بر عهده داشت.

۷. الخراج^۸

- هشام بن الحكم (متوفی ۱۹۹هـ)؛ از شاگردان امام صادق (ع) است و از بزرگترین متکلمان شیعه.

۸. اختلاف الناس في الامامة

۹. التدبير في الامامة

- يحيى بن آدم القرشي (متوفی ۲۰۳هـ)

۱۰. الخراج^۹

- طاهر الخزاعي (متوفی ۲۰۷هـ)

۱۱. الوصية في الآداب الدينيه والسياسة الشرعية

- سهل بن هارون (متوفی ۲۱۵هـ)

۱۲. تدبير الملك والسياسة

- عبد الملك الاصمعي (۱۲۲-۲۱۶هـ)

۱۳. تقويم السياسة الملوكية والاخلاق اختيارية(*)

۱۴. كتاب الخراج

- القاسم العجلي (متوفی ۲۲۶هـ)

۱۵. سياسة الملوك(*)

- شهاب الدين بن ابي ربيع (متوفی ۲۲۷هـ)

۱۶. سياسة المالك في تدبير الممالك^{۱۰}

- الحسين الكرابسي (متوفی ۲۴۵هـ)

۱۷. الامامة



- علی بن مهزیار اهوازی (متوفی ۲۵۰هـ)؛ از یاران امام حسن عسکری و از دانشمندان بزرگ شیعه است .

۱۸ . ادب الشریعة و ادب السیاسة (*)

- یعقوب الکندی (متوفی ۲۵۲هـ)

۱۹ . الرسالة الکبری فی السیاسة

۲۰ . رسالة فی السیاسة العامة

- عمرو الجاحظ (۱۵۰-۲۵۵هـ)

۲۱ . التاج فی اخلاق الملوك^{۱۱}

۲۲ . العثمانیة^{۱۱}

۲۳ . استحقاق الامامة^{۱۳}

۲۴ . کتاب الحجاب^{۱۴}

۲۵ . تنبيه الملوك و المکاید (*)

۲۶ . اخلاق الملوك (*)

۲۷ . السلطان و اخلاق اهله^{۱۵}

۲۸ . ادب الملوك یا صحة الملوك (*)

۲۹ . کتاب القضاء و الولاية^{۱۶}

۳۰ . مدح التجارة و ذم عمل السلطان^{۱۷}

- محمد الزیات (متوفی ۲۶۲هـ)

۳۱ . کتاب الامامة

- علی الطاطری (زنده در ۲۶۳هـ)

۳۲ . الامامة

- احمد بن سهل الاحول الکاتب (متوفی ۲۷۰هـ)

۳۳ . کتاب الخراج

- ابو عبدالله بن قبة الدینوری (۲۱۳-۲۷۶هـ)

۳۴ . کتاب السلطان^{۱۸}

- احمد طیفور (۲۰۴-۲۸۰هـ)

۳۵ . الملك الصالح و الوزير المعین

۳۶. خبر الملك العادل في تدبير المملكة والسياسة

- ابراهيم الثقفي (متوفى ۲۸۳هـ)، وی نخست در مذهب شافعی بوده، سپس به زیدیه گراییده و سرانجام مذهب امامیه اثنی عشریه را پذیرفته است.

۳۷. کتاب الامامة

۳۸. کتاب الشوری

- احمد بن الطیب السرخسی (متوفی ۲۸۶هـ)

۳۹. کتاب السياسة

۴۰. الحسبة الكبرى

۴۱. الحسبة الصغرى

- يحيى بن الحسين الهادي الى الحق (۲۴۵-۲۹۸هـ)؛ وی پایه گذار امامت زیدیه در یمن است.

۴۲. مسألة في الامامة(*)

۴۳. في تثبيت الامامة(*)

- عبيدالله الخزاعي (متوفی ۳۰۰هـ)

۴۴. رسالة في السياسة الملوکیة

- عبدالله بن شرشير (متوفی ۳۰۳هـ)

۴۵. مسائل الامامة^{۱۹}

- الحسن الطرطوشي (۲۳۰-۳۰۴هـ)؛ وی از نوادگان امام زین العابدین(ع) و از حاکمان دولت علوی در طبرستان است.

۴۶. الامامة

۴۷. الاحتساب(*)

- محمد الواسطي (متوفی ۳۰۶هـ)

۴۸. الامامة(*)

- الحسين الحلاج (متوفی ۳۰۹هـ)

۴۹. السياسة والخلفاء والامراء

- علی بن الماشطة (زنده در ۳۱۰هـ)

۵۰. کتاب الخراج



- احمد بن سليمان بن بشار الكاتب (متوفى ۳۱۲هـ)

۵۱. كتاب الخراج

- قدامة بن جعفر (زنده در ۳۲۰هـ)

۵۲. الخراج وصناعة الكتابة^{۲۰}

- الشلمغاني (متوفى ۳۲۲هـ)؛ وی نخست امامی مذهب بود ولی بعدها بدعت آورد و ادعای حلول خدا در خود کرد و به دست الراضی بالله کشته شد.

۵۳. كتاب الامامة

- احمد البلخي (۲۳۵-۳۲۲هـ)

۵۴. السياسة الصغيرة

۵۵. السياسة الكبيرة

- ابو الحسن الاشعري (۲۷۰-۳۳۰هـ)

۵۶. كتاب الامامة

- احمد بن عقلة الكوفي (۲۴۹-۳۳۲هـ)

۵۷. كتاب الشورى

- علي بن الجراح (۲۴۵-۳۳۴هـ)

۵۸. الكتاب وسياسة المملكة وسيرة الخلفاء

- احمد بن الداية (متوفى ۳۳۴هـ)

۵۹. سياسة الامراء وولاة الجنود المتضمن لثلاثة عهود^{۲۱}

ابن دايه اين كتاب را در بيان اهميت فلسفه سياسي يونان و در برابر كسانى كه معتقدند ايران در سياست بر يونانيان برتر بوده، به تحرير درآورده است.

- ابونصر الفارابي (۲۶۰-۳۳۹هـ)

۶۰. السياسة^{۲۲}

۶۱. السياسة المدینه^{۲۳}

۶۲. تحصيل السعادة^{۲۴}

۶۳. آراء اهل مدينة الفاضلة^{۲۵}



- محمد بن عبدالله ابوبکر البرذعی (متوفی ۳۴۰هـ)؛ وی از فرقه خوارج است.

۶۴. کتاب الامامة

۶۵. نقض کتاب الراوندی فی الامامة

- محمد غلام ثعلب (۲۶۱-۳۴۵هـ)

۶۶. کتاب الشوری

- اخوان الصفا و خلان الوفاء (قرن چهارم هجری)

۶۷. سرّ الاسرار لتأسيس السياسة وترتيب الرئاسة^{۲۶}

- ابوالقاسم البغدادی (متوفی ۳۴۵هـ)

۶۸. الخراج

- محمد الکندی (۲۸۳-۳۵۰هـ)

۶۹. کتاب الولاية والقضاة

- عبدالعزيز بن حاجب النعمان (متوفی ۳۵۱هـ)

۷۰. انس ذوی الفضل فی الولاية والعزل

- علی الفراء (متوفی ۳۵۲هـ)

۷۱. محاسن الملوك (*)

- ابراهیم القلانسی (متوفی ۳۵۹هـ)

۷۲. الامامة

- محمد القمی

۷۳. الرسالة فی عمل السلطان

- اسحق بن شریح (۳۰۰-۳۷۷هـ)

۷۴. کتاب الخراج

- ابن بابویه القمی (۳۰۶-۳۸۱هـ)؛ وی معروف به شیخ صدوق و از اعیان طایفه امامیه

است.

۷۵. الامامة والتبصرة فی الخيرة^{۲۷}

۷۶. کتاب السلطان

۷۷. کتاب الشوری



مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی



- صاحب بن عبّاد (۳۲۶-۳۸۵هـ)

۷۸. کتاب الوزارة

۷۹. کتاب الامامة(*)

- محمد القزاز (۳۴۲-۴۱۲هـ)

۸۰. ادب السلطان

- الحسين المغربي (۳۷۰-۴۱۸هـ)

۸۱. السياسة^{۲۸}

- محمد الاسكافي (متوفى ۴۲۰هـ)

۸۲. لطف التدبير فى سياسة الملك(*)

- احمد بن مسكويه (متوفى ۴۲۱هـ)

۸۳. رسالة فى ماهية العدل^{۲۹}

- يحيى الناطق بالحق (متوفى ۴۲۴هـ)؛ از امامان زيديه است.

۸۴. الدعامة فى تثبيت الامامة(*)

- ابن سينا (۳۷۰-۴۲۸هـ)

۸۵. رسالة فى السياسة^{۳۰}

- عبد الملك الشعالى (۳۵۰-۴۲۹هـ)

۸۶. تحفة الوزراء^{۳۱}

۸۷. آداب الملوك^{۳۲}

- ابونعيم الاصفهاني (۳۳۶-۴۳۰هـ)

۸۸. كتاب الامامة والرد على الرافضة(*)

- عبد المجيد الاخشيدى (زنده در ۴۳۵هـ)

۸۹. المحبوك بالطريق المسلوك فيما يصنع الملوك

- محمد بن على بن طيب البصرى (متوفى ۴۳۶هـ)

۹۰. كتاب الامامة

- على المرتضى (۳۵۵-۴۳۶هـ)؛ معروف به سيد مرتضى و علم الهدى از بزرگان طائفه اماميه است.

۹۱. مسألة فى العمل مع السلطان^{۳۳}



- الحسن بن علی الاهوای (۳۶۲-۴۴۶هـ)

۹۲ . الفوائد والقلائد : فوائد السلوك فيما يحتاج اليه الملوك (*)

- ابوالملاء المعری (۳۶۳-۴۴۹هـ)

۹۳ . السجع السلطانی فی مخاطبات الملوك

- ابو الحسن الماوردی (۳۶۴-۴۵۰هـ)

۹۴ . الاحکام السلطانية^{۳۴}

۹۵ . قوانين الوزارة وسياسة الملك^{۳۵}

۹۶ . نصيحة الملوك^{۳۶}

۹۷ . تسهيل النظر وتعجيل الظفر فی اخلاق المَلِك وسياسة المَلِك^{۳۷}

۹۸ . الحسبة (*)

- ابن حزم الاندلسی (۳۸۴-۴۵۶هـ)

۹۹ . كتاب السياسة

این کتاب تأثیر مهمی بر ادبیات سیاسی در مغرب اسلامی برجای گذاشته ولی متأسفانه تاکنون نسخه‌ای از آن را نیافته‌اند. دکتر ابراهیم الکنانی نقلهایی را که در «الشهب اللمعه» و «بدائع السلک» ذکر شده گردآورده است.

- ابوعلی الفراء (۳۸۰-۴۵۸هـ)

۱۰۰ . الاحکام السلطانية^{۳۸}

۱۰۱ . الامامة (*)

- امام الحرمین الجوینی (۴۱۹-۴۲۸هـ)

۱۰۲ . غياث الامم فی التياث الظلم^{۳۹}

- نظام الملک الطوسی (۴۰۸-۴۸۵هـ)

۱۰۳ . سياست نامه^{۴۰}

- محمد الحمیدی (۴۲۰-۴۸۸هـ)

۱۰۴ . الذهب المسبوك فی وعظ الملوك^{۴۱}

- الحسن المرادی (زنده در ۴۸۷هـ)

۱۰۵ . كتاب السياسة او الاشارة فی تدبير الامارة^{۴۲}



- ... ابن علی بن عبدالعزیز بن حاجب النعمان (اواخر قرن پنجم هجری)

۱۰۶ . علم الوزارة (*)

- ابو حامد الغزالی (۴۵۰-۵۰۵هـ)

۱۰۷ . التبر المسبوك فی نصیحة الملوك^{۴۳}

۱۰۸ . سرّ العالمین و كشف ما فی الدارين^{۴۴}

۱۰۹ . فضایح الباطنیة و فضائل المستظهریة^{۴۵}

- احمد بن الصفی المیمونی (متوفی ۵۰۵هـ)

۱۱۰ . التبر المسبوك فی صفات الملوك (*)

- محمد بن اللبابة (متوفی ۵۰۷هـ)

۱۱۱ . نظم السلوك فی آداب الملوك (*)

- الطرطوشی (۴۵۱-۵۲۰هـ)

۱۱۲ . سراج الملوك^{۴۶}

- ابو الحسن علی بن محمد الاهوازی الحنفی (زنده در ۵۴۲هـ)

۱۱۳ . التبر المنسبك فی تدبیر الملك أو تهذیب الرئاسة أو ترتیب السياسة^{۴۷}

- عدنان العین زری (متوفی ۵۴۸هـ)

۱۱۴ . رسالة فی السياسة (*)

- احمد بن عبدالله بن عبدالرؤف الاندلسی (اواخر قرن پنجم و اوائل قرن ششم هجری)

۱۱۵ . رسالة فی آداب الحسبة و المحتسب^{۴۸}

- محمد بن احمد بن عبدون التجیبی الاندلسی الاشبیلی (اواخر قرن پنجم و اوائل قرن ششم)

۱۱۶ . رسالة فی القضاء و الحسبة^{۴۹}

- ابو عبدالله محمد بن ابی محمد السقطی المالقی الاندلسی (اواخر قرن پنجم و اوائل قرن ششم)

۱۱۷ . آداب الحسبة^{۵۰}

- ابن حمدون (۴۹۵-۵۶۲هـ)

۱۱۸ . التذكرة الحمدونية^{۵۱}

- ابن الظفر الصقلی (متوفی ۵۶۷هـ)

۱۱۹ . سلوان المطاع فی عدوان الطباع (*)



- عبدالله المالقي (متوفى ۵۷۴هـ)

۱۲۰. انجم السياسة(*)

قصیده ای است با ۹۹ بیت که به شکل الفیه ابن مالک سروده شده و در آن مبادئ و آداب سیاست به نظم درآمده است. محمد بن عبدالله (زنده در ۱۲۰۵هـ) آن را در کتابش «المواهب الریائیة فی شرح قصیده السياسة السلطانیة» شرح کرده است.

- ابن جوزی (۵۱۰-۵۹۷هـ)

۱۲۱. الشفاء فی مواظب الملوك والخلفاء^{۵۲}

- شیب (شیب) بن الحاج (۵۱۰-۵۹۸هـ)

۱۲۲. تهذیب ذهن الداعی فی اصلاح الرعیة والراعی

۱۲۳. لطائف السياسة فی احکام الریاسة

- بدل بن اسماعیل التبریزی (زنده در ۶۰۱هـ)

۱۲۴. النصیحة للراعی والراعیة(*)

- احمد الذهبی الاندلسی (۵۵۴-۶۰۱هـ)

۱۲۵. حسن العبارة فی فضل الخلافة والامارة

- اسعد بن مماتی (۵۴۴-۶۰۶هـ)

۱۲۶. قوانین الدواوین^{۵۳}

- علی بن ظافر بن الحسین الأزدی (۵۶۵-۶۱۳هـ)

۱۲۷. اساس السياسة

- یعقوب المنجیقی (۵۵۴-۶۲۶هـ)

۱۲۸. عمدة السالك فی سياسة الممالك

- القلعي (متولد ۶۳۰هـ)

۱۲۹. تهذیب الریاسة وترتیب السياسة^{۵۴}

- علی بن الاثیر (۵۵۵-۶۳۰هـ)

۱۳۰. آداب السياسة

- جمال الدین بن ابی حبة (قرن هفتم هجری)

۱۳۱. رعاية الرعیة(*)

- عبدالله بن حمديه

۱۳۲ . السياسة الملوكيه

- ابن الحاج الاشبيلي (متوفى ۶۴۷هـ)

۱۳۳ . الامامة

- محمد بن طلحة القرشي (۵۸۲-۶۵۲هـ)

۱۳۴ . العقد الفريد للملك السعيد^{۵۵}

- سبط بن الجوزي (۵۸۲-۶۵۴هـ)

۱۳۵ . المجلس الصالح والانيس الناصح^{۵۶}

- عبدالله بن ابي النجم (متوفى ۶۵۶هـ)

۱۳۶ . الحسبة والدور مايختص به الامام وغيره من الامور (*)

- عثمان بن ابراهيم النابلسي (متوفى ۶۶۰هـ) ؛ وى از امراء دولت ايوبى است .

۱۳۷ . لمع القوانين المضية فى دواوين الديار المصرية^{۵۷}

- الخواجة نصير الدين الطوسي (متوفى ۶۷۲هـ)

۱۳۸ . الامامة (*)

- محمد بن منصور الحداد الموصلى (زنده در ۶۷۳هـ)

۱۳۹ . الجوهر النفيس فى سياسة الرئيس^{۵۸}

- المبارك بن خليل الخازندار البدرى الموصلى (زنده در ۶۸۲هـ)

۱۴۰ . آداب السياسة بالعدل وتبيين الصديق الكريم المهذب بالفضل من الاحق اللثيم المكذب النذل (*)

- محمد بن محمد بن محمد الخطيب (زنده در ۶۸۳هـ)

۱۴۱ . فسطاط العدالة فى قواعد السلطنة

- المظفر العمر (متوفى ۶۸۸هـ)

۱۴۲ . تبصرة الملوك وتذكرة السلاطين فى التحذير من اعوان الشياطين

- عمر بن محمد بن عوض السنامى (الشامى) (متوفى ۶۹۶هـ)

۱۴۳ . نصاب الاحتساب (*)

- ابن الطقطقى (۶۶۰-۷۰۹هـ)

۱۴۴ . الفخرى فى الآداب السلطانية^{۵۹}

- الحسن بن عبدالله العباس (زنده قبل از ۷۱۶هـ)

۱۴۵. آثار الاول في ترتيب الدول^{۶۰}

- ابن الرفعة المصري (۶۴۵-۷۱۰هـ)

۱۴۶. بهجة الوزراء(*)

۱۴۷. الرتبة في الحسبة(*)

- ابن تيمية (۶۶۱-۷۲۸هـ)

۱۴۸. السياسة الشرعية في اصلاح الراعى والرعية^{۶۱}

۱۴۹. الحسبة^{۶۲}

۱۵۰. الامر بالمعروف والنهي عن المنكر^{۶۳}

- ابن الاخوة القرشي

۱۵۱. معالم القربه في احكام الحسبة^{۶۴}

- احمد بن محمود الجبلى الاصفيدى (زنده در ۷۲۹هـ)

۱۵۲. منهاج الوزراء في النصيحة(*)

- بدرالدين بن جماعة (۶۳۵-۷۳۳هـ)

۱۵۳. تحرير الاحكام في تدبير اهل الاسلام^{۶۵}

- ابن سيد الناس (۶۷۱-۷۳۴هـ)

۱۵۴. السبيل المبين في حكم صلة الامراء والسلطين(*)

- يوسف المغربي (الغريبي) المدنى (متوفى ۷۴۳هـ)

۱۵۵. رسالة في فضل العلماء وحقوق الملوك(*)

- ابو عبدالله شمس الدين محمد الذهبي (۶۷۳-۷۴۸هـ)

۱۵۶. رسالة في الامامة العظمى(*)

- ابو عبدالله محمد السلمي (۶۷۲-۷۵۰هـ)

۱۵۷. طاعة السلطان واغاثة اللهقان(*)

- ابن هذيل الاندلسى (قرن هشتم هجرى)

۱۵۸. عين الادب والسياسة و زين الحسب والرياسة^{۶۶}





- ابن قیم الجوزية (۶۹۱-۷۵۱هـ)
۱۵۹. الطرق الحكمية في السياسة الشرعية^{۶۷}
- الطرطوسي (۷۲۰-۷۵۸هـ)
۱۶۰. تحفة الترك فيما يجب ان يعمل به في الملك^{۶۸}
- محمد بن نباتة (۶۸۶-۷۶۸هـ)
۱۶۱. سلوك دول الملوك(*)
۱۶۲. كتاب تدبير الدول(*)
- عبد الوهاب السبكي (۷۲۷-۷۷۱هـ)
۱۶۳. معيد النعم ومبيد النقم^{۶۹}
- محمد بن محمد بن عبد الكريم بن رضوان بن عبدالعزيز البعلی (متوفی ۷۷۴هـ)
۱۶۴. حسن السلوك في سياسة الملوك(*)
- مجهول (نام نویسنده یافت نشد)
۱۶۵. قانون السياسة ودستور الرئاسة^{۷۰}
- عبدالرحمن بن نصر بن عبدالله الشيزي الطبري (متوفی ۷۷۴هـ)
۱۶۶. المنهج المسلوك في سياسة الملوك^{۷۱}
۱۶۷. نهاية الرتبة في طلب الحسنة^{۷۲}
- لسان الدين بن الخطيب (۷۱۳-۷۷۶هـ)
۱۶۸. الاشارة الى الادب الوزارة^{۷۳}
۱۶۹. رسالة في السياسة يا رسالة في غرض السياسة(*)
۱۷۰. كتاب بستان الدول(*)
۱۷۱. تخصيص الرئاسة بتلخيص السياسة(*)
- گاه آن را «ارجوزة في السياسة المدنية» یا «رجز في السياسة» خوانده اند. ششصد بیت شعر است که سیاست را به عنوان فرعی از علم قدیم (فلسفه) مطرح می کند.
۱۷۲. رسالة في احوال حدقه الدولة(*)
- ابن رضوان المالقي
۱۷۳. الشهب اللامعه في السياسة النافعة^{۷۴}

- محمد بن منکلی (متوفی ۷۸۴هـ)؛ وی منصب «نقابة الجيش» را در دولت ممالیک مصر بر عهده داشته است و در سیاست جنگ، کتابهای متعددی نوشته که به طبع رسیده است (ر.ک: متن کتاب، ص ۱۷۷).

۱۷۴. العقد المسلوك فيما يلزم جلیس الملوك (*)

- موسی بن یوسف فیما یلزم جلیس الملوك

۱۷۵. واسطة السلوك فی سياسة الملوك ۷۵

- مجهول (زنده در ۷۹۵هـ)

۱۷۶. محاسن الملوك و ما یجب ان یتبع فی خدمتهم من الآداب (*)

- محمد بن احمد بن بسام المحتسب (متوفی قبل از پایان قرن هشتم)

۱۷۷. نهاية الرتبة فی طلب الحسبة ۷۶

- عبدالرحمن بن خلدون (۷۳۲-۸۰۸هـ)

۱۷۸. مقدمة ابن خلدون ۷۷

- القلقشندي (۷۵۶-۸۲۱هـ)؛ کتاب «صبح الاعشى» که در منابع غیر تخصصی معرفی کردیم، از اوست.

۱۷۹. مائثر الانافة فی معالم الخلافة ۷۸

- محمد الناشري (۷۳۳-۸۲۱هـ)

۱۸۰. النصایح الایمانیه لدوی الولايات السلطانية

- ابوبکر الحصني (۷۵۲-۸۲۹هـ)

۱۸۱. رسالة الامامة (*)

- احمد المهدی (۷۵۵-۸۴۰هـ)؛ نسب او به علی بن ایطالب می رسد و از بزرگان زیدیة یمن است.

۱۸۲. کتاب الامامة (*)

- محمد بن اسماعیل بن ابراهیم بن میکائیل الخیرمیتی (زنده در ۸۴۵هـ)

۱۸۳. الدرة الغراء فی نصیحة السلاطین والقضاء والوزراء (*)

- ابن حجر العسقلانی (زنده در ۸۲۵هـ)

۱۸۴. رسالة فی مسألة شراء السلطان لارض من بین المال لنفسه (*)





- محمد بن محمد بن خليل الاسدي (زنده در ۸۴۵هـ)

۱۸۵ . التيسير والاعتبار والتحريير والاختبار فيما يجب من حسن التصرف والاختيار في شئون الممالك الاسلاميه^{۷۹}

۱۸۶ . لوايح الانوار و مطالع الاسرار في النصيحة التامة لمصالح الخاصة والعامة

۱۸۷ . النصيحة الكلية في كل مايتعلق بمصالح الراعي والرعية

۱۸۸ . الاشارات العلية فيما يوجب الخلل والفساد والصالح في احوال الرعية

- ابن عربشاه (۷۹۱-۸۵۴هـ)

۱۸۹ . فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء^{۸۰}

اين كتاب به سبك كليله و دمنه تحرير شده و مباحث سياسی از زبان حيوانات مطرح می شود.

- علي بن احمد بن محمد شيرازي (۷۸۸-۸۶۱هـ)

۱۹۰ . تحفة الملوك والسلاطين في الاخلاق والسلطنة والوزارة (*)

- صالح البلقيني (۷۹۱-۸۶۷هـ)

۱۹۱ . ايضاح البرهان في الثناء على السلطان (*)

- عمر بن موسى بن محمد الرجراجي (متوفی ۸۶۸هـ)

۱۹۲ . رسالة في السلطنة وما للسلاطين وما عليهم (*)

- خليل بن شاهين (۸۱۳-۸۷۳هـ)

۱۹۳ . زبدة كشف الممالك و بيان الطرق والسالك^{۸۱}

- احمد المحمدي الاشرفي (متوفی ۸۷۵هـ)

۱۹۴ . البرهان في فضل السلطان (*)

۱۹۵ . منهج السلوك في سيرة الملوك (*)

- طوغان شيخ المحمدي (زنده در ۸۷۸هـ)

۱۹۶ . المقدمة السلطانية في السياسة الشرعية (*)

- مجهول

۱۹۷ . التبر المسبوك في نصيحة الملوك (*)

- محمد الكافيحي (۷۸۸-۸۷۹هـ)

۱۹۸ . سيف الملوك والحكام المرشد لهم الى سبيل الحق والاحكام (*)

- على القلصادى (٨١٥-٨٩١هـ)

١٩٩ . النصيحة فى السياسة العامة والخاصة

- محمد المصرى (متوفى ٨٩٣هـ)

٢٠٠ . بذل النصائح الشرعية فيما على السلطان و ولاية الامور وسائر الرعية(*)

- محمد بن الازرق (متوفى ٨٩٦هـ)

٢٠١ . بدايع السلك فى طبائع الملك^{٨٢}

- عز الدين الهادى الى الحق (٨٤٥-٩٠٠هـ)

٢٠٢ . رسالة غراء فى بيان احكام مثبت الامامة ونافيها(*)

- مجهول

٢٠٣ . آداب الملوك^{٨٣}

- مجهول

٢٠٤ . تذكرة الملوك فى احسن السلوك(*)

- يوسف المبرّد (٨٤٠-٩٠٩هـ)

٢٠٥ . ايضاح طرق الاستقامة فى بيان احكام الولاية والامامة(*)

٢٠٦ . الكياسة فى السياسة(*)

- محمد المغيلى (متوفى ٩٠٩هـ)

٢٠٧ . تاج الدين فيما يجب على الملوك والساطين^{٨٤}

- جلال الدين سيوطى (٨٤٩-٩١١هـ)

٢٠٨ . الرسالة الناصرية فى اطاعة السلطان(*)

٢٠٩ . مارواه الاساطين فى عدم المجهين الى السلاطين(*)

٢١٠ . قدح الدراسة فى منهاج السياسة(*)

٢١١ . الرتبة المنيفة فى فضل السلطنة الشريفة(*)

٢١٢ . الرسالة السلطانية(*)

٢١٣ . رسالة الى ملوك التكرور (منطقة غرب افريقيا)(*)

٢١٤ . آداب الملوك

- السمهري (٨٤٤-٩١١هـ)
- ٢١٥ . اللؤلؤ المنشور في نصيحة ولاية الامور (*)
- مجهول
- ٢١٦ . الطريق المسلوك في سياسة الملوك (*)
- ابو الفضل محمد بن اعرج (متوفى ٩٢٥هـ)
- ٢١٧ . تحرير السلوك في تدبير الملوك ٨٥
- احمد الجيعان (متوفى ٩٣٠هـ)
- ٢١٨ . قوانين الدواوين (*)
- على علوان الحموي (٨٧٣-٩٣٦هـ)
- ٢١٩ . النصايح الشريفة والمواعظ الظرفية في موعظة السلطان والخليفة (*)
- احمد بن كمال پاشا (متوفى ٩٤٠هـ)
- ٢٢٠ . السياسة الشرعية (*)
- ٢٢١ . خلاص الامة في معرفة الائمة (*)
- على الشيرازي (متوفى ٩٤٥هـ)
- ٢٢٢ . دستور الوزراء (*)
- ٢٢٣ . مختصر التبر المسبوك في نصايح الملوك (*)
- محمد اليسيني (متوفى ٩٥٩هـ)
- ٢٢٤ . حقوق السلطان على الرعية وحقوقهم عليه (*)
- ابراهيم بن الحنبلي (٨٧٧-٩٥٩هـ)
- ٢٢٥ . مصاييح ارباب السياسة ومفاتيح ابواب الكياسة .
- اين كتاب شرح بر «آداب السياسة» عز الدين بن الاثير (متوفى ٦٣٠هـ) است .
- على بن عراق الكتاني (٩٠٧-٩٦٢هـ)
- ٢٢٦ . نهج السلوك الى معرفة سيرة الخلفاء والملوك (*)
- زين الدين بن نجيم الحنفي (متوفى ٩٧٠هـ)
- ٢٢٧ . السياسة الشرعية (*)



- احمد بن حجر (٩٠٩-٩٧٣هـ)
- ٢٢٨ . تحرير المواعظ والنصائح لارباب الولايات والمصالح (*)
- صالح الخزرجي (متوفى ٩٧٥هـ)
- ٢٢٩ . جواهر العقد الفريد وبغية الملك السعيد (*)
- على المتقي (٨٨٥-٩٧٥هـ)؛ وى فقيه و محدث مشهور صاحب كتاب معروف «كنز العمال» است.
- ٢٣٠ . الرتبة الفاخرة فى نسايع الملوك
- ددة جونكى (متوفى ٩٧٥هـ)
- ٢٣١ . السياسة الشرعية (*)
- ولى الله الحائرى (زنده در ٩٨١هـ)
- ٢٣٢ . تحفة الملوك فى الزهد واحوال الملوك الماضين وحسن العدل والحكم وقبح الظلم (*)
- محمد بن بالى التركى (متوفى ٩٨٦هـ)
- ٢٣٣ . تحفة الولاة والامراء والاكابر فى اساس السياسات الدينية والدنيوية والادب الفاخر (*)
- مجهول (زنده در ٩٨٦هـ)
- ٢٣٤ . شروط الامامة وسياسة المملكة (*)
- مصطفى عالى الكليولى (متوفى ١٠٠٩هـ)
- ٢٣٥ . نصيحة السلاطين (*)
- ٢٣٦ . الجواهر المضببة فى الاحكام السلطانية (*)
- مرعى الكرمى (متوفى ١٠٣٣هـ)
- ٢٣٧ . المسرة والبشارة فى فضل السلطنة والوزارة
- على الايدنى (زنده در ١٠٤٢هـ)
- ٢٣٨ . مسلك السلاطين والملوك وتحفة الملوك فى السلوك (*)
- ابوالحسن على الغزالى القادرى الشاذلى المحمدى (زنده در ١٠٤٣هـ)
- ٢٣٩ . تحرير السلوك فى تدبير الملوك (*)
- حسن الشرنبلالى (٩٩٤-١٠٦٩هـ)
- ٢٤٠ . الاحاديث المنفعية فى فضل السلطنة الشريفة (*)



- احمد الصنعانی (متوفی در حدود ۱۰۸۰هـ)

۲۴۱ . الفصرون المیاسة الیانه بأدلة احكام السياسة(*)

- کتاب بسیار مهمی در تاریخ اندیشه سیاسی اسلامی است که با ایجاد ارتباط میان علم اصول فقه و علم سیاست، روش جدیدی در مباحث سیاسی مطرح می سازد.

- ابوالیسر علی بن عبدالرحیم (متوفی ۱۰۸۲هـ)؛ وی مفتی شهر بلگراد در یوگوسلاوی (صربستان) بوده است.

۲۴۲ . التبر المسبوك فی نصیحة الاخیار والملوك(*)

- الحسن الیمنی (۱۰۴۱-۱۰۸۱هـ)

۲۴۳ . برائة الذمه فی نصیحة الائمة(*)

- محمد السوسی (۱۰۰۷-۱۵۹۷هـ)

۲۴۴ . الاشارة الناصحة لمن طلب الولاية بالنية الصالحة(*)

- عبدالقادر القاسی (۱۰۰۷-۱۰۹۱هـ)

۲۴۵ . الامامة العظمی(*)

- احمد المجیلدی (متوفی ۱۰۹۴هـ)

۲۴۶ . التیسیر فی احكام التسعیر^{۸۶}

- احمد الفرقاوی (متوفی ۱۱۰۱هـ)

۲۴۷ . حسن السلوك فی معرفة آداب الملک والملوك(*)

- جادالله الغنیمی الفیومی (زنده در ۱۱۰۱هـ)

۲۴۸ . الدر النضیر فی آداب الوزير^{۸۷}

- الحسن الیوسی (۱۰۴۰-۱۱۰۲هـ)

۲۴۹ . الرسالة الصغری^{۸۸}

- سلیمان البحرانی (۱۰۷۵-۱۱۲۱هـ)؛ وی از علمای شیعه امامیه است.

۲۵۰ . الامامة(*)

- احمد الکواکبی (۱۰۵۴-۱۱۲۴هـ)

۲۵۱ . کتاب فیما یتعلق بالملک والوزير والعلماء من الامور الشرعیة(*)

- احمد الولالی (متوفی ۱۱۲۸هـ)

۲۵۲ . نصیحة الصفاء فی قواعد الخلفاء(*)

١- احمد عثمان زاده (متوفى ١١٣٦هـ)

٢٥٣ . ثمار الاسماء فى نصايح الملوك (*)

- محمد دده افندى (متوفى ١١٤٦هـ)

٢٥٤ . السياسة الشرعية (*)

- محمد بن كنان (١٠٧٤-١١٥٣هـ)

٢٥٥ . حدائق الياسمين فى مصطلح قوانين الخلفاء والسلطين (*)

- شاه ولى الله دهلوى (متوفى ١١٨٠هـ)

٢٥٦ . حجة الله البالغه^{٨٩}

- الامير الصنعانى (١٠٩٩-١١٨٢هـ)

٢٥٧ . الحراسة من مخالفة المشروع من السياسة

- احمد الدمهورى (١١٠١-١١٩٢هـ)

٢٥٨ . التفع الغزير فى صلاح السلطان والوزير (*)

٢٥٩ . نهج السلوك الى نصيحة الملوك فيما تفضل به البارى على السلطان والوزير وماوجب

عليهما للرعية من الحفظ وحسن التدبير

- محمد اسعدزاده (متوفى ١٢٠٤هـ)

٢٦٠ . فصول الآراء فى شان الملوك والوزراء

- المظهر الصنعانى (١١٣٢-١٢٠٧هـ)

٢٦١ . اليسير المعجل والعقد المكمل فى نصايح الخلفاء والملوك ثم الامثل فالامثل

- عمر بن عثمان بن العباس الكرسيفى (متوفى ١٢١٤هـ)

٢٦٢ . رسالة فى الحسبة^{٩٠}

- محمد بيرم (١١٣٠-١٢١٤هـ)

٢٦٣ . رسالة فى السياسة الشرعية^{٩١}

- ابوالقاسم الزيانى (١١٤٧-١٢٤٧هـ)

٢٦٤ . رسالة السلوك فيما يجب على الملوك (*)

- عبدالوهاب يامينى

٢٦٥ . خلاصة البرهان فى اطاعة السلطان (*)

- الشوكاني (۱۱۷۳-۱۲۵۰هـ)
۲۶۶. الدواء العاجل لدفع العدو الصائل (*)
۲۶۷. رسالة الاتصال بالسلطين
۲۶۸. القول الصادق في حكم الامام الفاسق
۲۶۹. العقد الثمين في اثبات وصاية امير المؤمنين
- حسن العطار (۱۱۸۰-۱۲۵۰هـ)
۲۷۰. رسالة في تحقيق الخلافة الاسلامية(*)
- محمد الكردودي (۱۲۱۷-۱۲۶۸هـ)
۲۷۱. كشف الغمة ببيان ان حرب النظام حق على هذه الامة(*)
- محمد الاكوسي (۱۲۱۷-۱۲۷۰هـ)
۲۷۲. التبيان شرح البرهان في اطاعة السلطان(*)
- احمد الاستانبولي (متوفى ۱۲۸۱هـ)
۲۷۳. تحفة اهل الزمان من احاديث في بيان فضل السلطنة(*)
- رفاعة الطهطاوي (۱۲۱۶-۱۲۹۰هـ)
۲۷۴. الدولة الاسلامية، نظامها وعمالها^{۹۲}
- اين كتاب از نخستين نوشته هاي اسلامي است كه تحت تاثير سياست اروپايي جديد نوشته شده است.
- احمد بن ابى الضياف (۱۲۱۹-۱۲۹۱هـ)
۲۷۵. اتحاف اهل الزمان باخبار ملوك تونس وعهد الامان^{۹۳}
- محمد بيرم الخامس (زنده در ۱۲۹۸هـ)
۲۷۶. ملاحظات سياسية عن التنظيمات اللازمة للدولة العلية^{۹۴}
- در اين كتاب، مؤلف بويژه بر خطر اخذ و اقتباس از دولتهاي اروپايي تاكيد مي كند و براساس نظريه شورا، اهميت مجلس نمايندگان و اعيان را يادآور مي شود.
- محمد بن علي بن حسن معروف به صديق خان (متوفى ۱۳۰۷هـ)
۲۷۷. الكرامة في بيان مقاصد الامامة^{۹۵}
- خير الدين التونسي (۱۲۲۵-۱۳۰۸هـ)
۲۷۸. اقروم المسالك في معرفة احوال اهل الممالك^{۹۶}

- ابراهيم رحمی (متوفى ۱۳۱۲هـ)

۲۷۹ . واسطة السلوك فى سياسة الملوك

- حسن الطويرانى (۱۲۶۶-۱۳۱۵هـ)

۲۸۰ . عصمة الاسلام فى وجوب الامام(*)

- محمد خيامى الحجاجى الحسينى (زنده در ۱۳۱۶هـ)

۲۸۱ . رسالة الراعى والرعية^{۹۷}

- بركت زاده (۱۲۶۰-۱۳۱۸هـ)

۲۸۲ . السياسة الشرعية وحقوق الراعى وسعادة الرعية^{۹۸}

- عبدالرحمن كواكبي (۱۲۷۱-۱۳۲۰هـ)

۲۸۳ . ام القرى^{۹۹}

۲۸۴ . طبائع الاستبداد ومصارع الاستعباد^{۱۰۰}

- مصطفى المصرى الاباضى (زنده در ۱۳۲۱هـ)

۲۸۵ . الهدية الاولى الاسلامية للملوك والامراء فى الداء والدواء^{۱۰۱}

- محمد العياشى (متوفى ۱۳۲۴هـ)

۲۸۶ . اوضح المسالك فى سياسة الممالك

- على بن محمد ابوالحسن السوسى السملالى (متوفى ۱۳۲۸هـ)

۲۸۷ . مطالع السعادة فى فلك سياسة الرياسة

- احمد البرزنجى (متوفى ۱۳۳۲هـ)

۲۸۸ . النصيحة العامة لملوك الاسلام والعامة^{۱۰۲}

منابعى كه تاريخ تاليف يا تاريخ وفات نويستنده آنها مجهول است :

- ابو عبدالله محمد بن ابى بكر المبارك بن الرضوان معروف به محقق موصلى

۲۸۹ . النصح فى الدين ومآراب القاصدين فى مواعظ السلاطين(*)

- ابو جعفر محمد بن عيسى بن عبيد بن يقطين بن موسى البغدادى الشيعى

۲۹۰ . كتاب الامامة



- محمد بن ... المقدسی

۲۹۱ . السياسة اللازمة المرضية

- محمد بن ابی العلی بن سماء

۲۹۲ . رونق التجیر فی حکم السياسة والتدبیر (*)

- محمد بن منصور ابی العباس الصباخری

۲۹۳ . الرسالة فی الامامة (*)

- محمد بن ابی بکر السحولی

۲۹۴ . المسجد المنظم فی فضل الامام المعظم (*)

- احمد بن موسى بن نصر بن موسى بن الخوی الدمشقی الشافعی

۲۹۵ . العالی الرتبة فی احکام الحسبة (*)

- جمال الدین محمد بن عبد القادر بن ابی القاسم الجنید ابن عجل

۲۹۶ . کتاب العطية فی فضل السلطان وحکم الرعية (*)

- سعید (سعد) بن اسماعیل بن عمر الاقسرائی

۲۹۷ . سياسة الدنيا والدين (*)

- یوسف بن ابی الحجاج

۲۹۸ . النجم المنیر فی السياسة والتدبیر (*)

- محمد بن سعد الدین النوبی الخطیب

۲۹۹ . نصیحة الفقراء للملوك والولاة والوزراء (*)

نویسندگان کتابهای زیر نیز شناخته نشد:

۳۰۰ . کتاب فی السياسة والاخلاق (*)

۳۰۱ . السلوك فی تدبیر الملوك (*)

۳۰۲ . المنقذ من الحرمان فیما يجب علی الامیر والسلطان (*)

۳۰۳ . غایة البیان فی نصح السلطان (*)

۳۰۴ . مختصر من کتب السياسة مما تحتاج الیه الملوك (*)

۳۰۵ . صيانة الرئاسة ببيان احکام القضاء والسياسة (*)



۳۰۶. سياسة الرعيه بالعدل والمنن(*)

- ابراهيم بن يعقوب ثابت (۱۲۶۵-۱۳۳۶هـ)

۳۰۷. الدستور المعلم في احوال سياسة بنى آدم^{۱۰۳}

با این کتاب، آنچه را «تراث سیاسی اسلامی» می‌نامیم پایان می‌پذیرد و کتابهایی چون «الخلافة» رشید رضا یا «الاسلام و اصول الحكم» علی عبدالرازق و غیر اینها که پس از آن تحریر شده است، هیچ کدام جزء این تراث به حساب نمی‌آید؛ زیرا در این نقطه است که اندیشه سیاسی، چنانکه پیشتر گفتیم، دچار یک تحول جدی می‌شود. تا اینجا سیاست نگاران اسلامی بر شالوده فرهنگ اسلامی می‌نویند و حتی آنچه از دیگران می‌گیرند در درونمایه های فرهنگ خودی ذوب می‌کنند؛ اما از این پس تفکر سیاسی اروپا اصل و پایه سیاست ما قرار گرفت و آنچه نوشته ایم و گفته ایم بیشتر ترجمانی از اندیشه غربی بوده و گام به گام از سنت خودی فاصله گرفته است. این دوره جدید با ترجمه کتاب لیکوک به نام «مبادئ علم السياسة» آغاز شد. برای آشنایی با نوشته های معاصر عرب در اندیشه سیاسی اسلام، شناسنامه^{۷۴} اثری را که پیشتر از آن یاد شد یکجا گرد می‌آوریم که خود تکمله ای بر کتابشناسی گذشته است.

تحقیقات جدید در اندیشه سیاسی

۱. د. صلاح الدین بسیونی رسلان، الفكر السياسي عند الماوردي، القاهرة: دار الثقافة للنشر والتوزيع (۱۹۸۳م).
۲. د. محمد عابد الجابري، العقل السياسي العربي، محدثاته وتجلياته، بيروت: المركز الثقافي العربي، الطبعة الثانية (۱۹۹۱م).
۳. کاید یوسف محمود قوعوش، طرق انتهاء ولاية الحكام في الشريعة الإسلامية والنظم الدستورية، بيروت: مؤسسة الرسالة (۱۹۸۷م).
۴. د. مصطفى حلمي، نظام الخلافة بين اهل السنة والشيعة، القاهرة: دار الدعوة، الطبعة الاولى (۱۹۸۸م).
۵. د. حسين فوزي النجار، الإسلام والسياسة، القاهرة: دار الشعب، (۱۹۷۷م).
۶. د. مصطفى حلمي، نظام الخلافة في الفكر الإسلامي، القاهرة: دار الانصار (۱۹۷۷م).
۷. د. حورية توفيق مجاهد، الفكر السياسي من افلاطون إلى محمد عبده، القاهرة: مكتبة



- الانجلو المصرية. (١٩٨٦م).
٨. د. أحمد شلبي، السياسة والاقتصاد في التفكير الإسلامي، القاهرة: مكتبة النهضة المصرية، الطبعة الثالثة (١٩٧٤م).
٩. د. سمير عالية، نظرية الدولة وآدابها في الإسلام: دراسة مقارنة، بيروت: المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، الطبعة الأولى (١٩٨٨م).
١٠. سعدي أبو حبيب، دراسة في منهج الإسلام السياسي، بيروت: مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى، (١٩٨٥م).
١١. د. محمد جلال شرف، د. عبدالمعطي محمد، الفكر السياسي في الإسلام: شخصيات ومذاهب، الإسكندرية: دار الجامعات المصرية، (١٩٧٨م).
١٢. د. محمد الشحات الجندي، معالم النظام السياسي في الإسلام مقارناً بالنظم الوضعية، القاهرة: دار الفكر العربي، (١٩٨٦م).
١٣. د. أحمد شلبي، السياسة في الفكر الإسلامي، القاهرة: مكتبة النهضة المصرية، الطبعة الخامسة (١٩٨٣م).
١٤. د. حسين فوزي التجار، الإسلام والسياسة، القاهرة: دارالمعارف، (١٩٨٥م).
١٥. باقر شريف القرشي، نظام الحكم والإدارة في الإسلام، النجف الأشرف: مطبعة الآداب، الطبعة الأولى (١٩٦٦م).
١٦. د. حازم عبدالمعتال الصعدي، النظرية الإسلامية في الدولة: مع المقارنة بنظرية الدولة في الفقه الدستوري الحديث، القاهرة: دار النهضة العربية (١٩٧٧م).
١٧. د. محمد عبدالقادر أبو فارس، النظام السياسي في الإسلام، الكويت: مطبوعات الاتحاد الإسلامي العالمي للمنظمات الطلابية، (١٩٨٤م).
١٨. د. محمد عمارة، الإسلام وفلسفة الحكم، بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الثانية (١٩٧٩م).
١٩. علي محمد الأغا، الشورى والديمقراطية، بحث مقارن في الأسس والمنطلقات النظرية، بيروت: المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر، الطبعة الأولى (١٩٨٣م).
٢٠. سعيد بن سعيد، دولة الخلافة: دراسة في التفكير السياسي عند الماوردي، الرباط: منشورات كلية الآداب والعلوم الإنسانية. د. ت.



٢١. د. محمد رافت عثمان، **رياسة الدولة في الفقه الإسلامي**، القاهرة: دارالكتاب الجامعي، (١٩٧٥م).
٢٢. د. محمد سلام مذكور، **معالم الدولة الإسلامية**، الكويت: مكتبة الفلاح (١٩٨٣م).
٢٣. د. حازم عبدالمتعال الصعدي، **الإسلام والخلافة في العصر الحديث**، القاهرة: مكتبة الآداب، الطبعة الأولى (١٩٨٢م).
٢٤. فتحي الدريني، **خصائص التشريع الإسلامي في السياسة والحكم**، بيروت: مؤسسة الرسالة، الطبعة الأولى (١٩٨٤م).
٢٥. د. صلاح الدين ديبوس، **الخليفة توليته وعزله**، القاهرة: مؤسسة الثقافة الجامعية، د. ت.
٢٦. د. صبحي عبده سعيد، **الحاكم وأصول الحكم في النظام الإسلامي**، القاهرة: دارالفكر العربي، (١٩٨٥م).
٢٧. أحمد مبارك البغدادي، **الفكر السياسي عند أبي الحسن الماوردي**، الكويت: مؤسسة الشراع، الطبعة الأولى (١٩٨٤م).
٢٨. د. صبحي صالح، **النظم الإسلامية، نشأتها وتطورها**، بيروت: دارالعلم للملإين، الطبعة الأولى (١٩٦٥م).
٢٩. د. مصطفى كمال وصفى، **النظام الدستوري في الإسلام مقارناً بالنظم العصرية**، القاهرة: مكتبة وهبة (١٩٧٤م).
٣٠. د. محمود الخالدي، **معالم الخلافة في الفكر السياسي الإسلامي**، بيروت: دارالجيل، الطبعة الأولى (١٩٨٤م).
٣١. د. نيفين عبدالخالق، **المعارضة في الفكر السياسي الإسلامي**، القاهرة: مكتبة الملك فيصل، الطبعة الأولى (١٩٨٥م).
٣٢. د. محمد سليم العوا، **في النظام السياسي للدولة الإسلامية**، القاهرة: المكتب المصري الحديث، الطبعة السادسة (١٩٨٣م).
٣٣. د. حسن صبحي أحمد عبداللطيف، **الدولة الإسلامية وسلطتها التشريعية**، الاسكندرية: مؤسسة شباب الجامعة، د. ت.
٣٤. د. توفيق عبدالغني الرصاص، **أسس العلوم السياسية في ضوء الشريعة الإسلامية**، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب (١٩٨٦م).



٣٥. عبد الكريم الخطيب، الخلافة والإمامة، ديانة وسياسة: دراسة مقارنة للحكم والحكومة في الإسلام، القاهرة: دار الفكر العربي، الطبعة الأولى (١٩٦٣م).
٣٦. د. أحمد شوقي الفنجري، كيف نحكم بالإسلام في دولة عصرية، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب (١٩٩٠م).
٣٧. د. حسن بسيوني، الدولة ونظام الحكم في الإسلام، القاهرة: عالم الكتب، الطبعة الأولى (١٩٨٥م).
٣٨. د. محمد ضياء الدين الريس، النظريات السياسية الإسلامية، القاهرة: دار التراث، الطبعة السادسة (١٩٧٦م).
٣٩. د. عبد الحميد متولي، مبادئ نظام الحكم في الإسلام مع مقارنة بالمبادئ الدستورية الحديثة، الاسكندرية: منشأة المعارف، الطبعة الثانية (١٩٧٤م).
٤٠. د. زكريا عبد المنعم الخطيب، نظام الشورى ونظم الديمقراطية المعاصرة، القاهرة: مطبعة السعادة (١٩٨٥).
٤١. د. سعد محمد خليل، تولية رئيس الدولة في الفكر السياسي الإسلامي والفكر السياسي الحديث، القاهرة: المؤسسة العربية الحديثة، (١٩٨٨م).
٤٢. د. محمد عزيز نظمي سالم، الفكر السياسي والحكم في الإسلام، الاسكندرية: مؤسسة شباب الجامعة، د. ت.
٤٣. د. محمد عمارة، الدين والدولة، القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب (١٩٨٦م).
٤٤. عز الدين التميمي، الشورى بين الأصالة والمعاصرة، عمان: دار البشير، الطبعة الأولى (١٩٨٥م).
٤٥. تقي الدين النبهاني، نظام الحكم في الإسلام، القدس: منشورات حزب التحرير، الطبعة الثانية، (١٩٥٣م).
٤٦. د. حسن عبدالرؤوف محمد، فقه الشورى في الإسلام، طنطا (مصر): مطبعة التقدم، الطبعة الأولى (١٩٨٧م).
٤٧. د. فوزي طابيل، أهداف ومجالات السلطة في الدولة الإسلامية: دراسة مقارنة، القاهرة: دار النهضة المصرية (١٩٨٦م).
٤٨. محمود المرادوي، الخلافة بين التنظير والتطبيق د. ن، الطبعة الأولى (١٩٨٣م).



٤٩. د. يعقوب المليحي، مبدأ الشورى في الإسلام مع المقارنة بمبادئ الديمقراطيات الغربية والنظام الماركسي، الاسكندرية: مؤسسة الثقافة الجامعية، د. ت.
٥٠. د. عبدالغفار عزيز، الإسلام السياسي بين الرافضين له والمغالين فيه، القاهرة: دارالحقيقة للإعلام الدولي (١٩٨٩م).
٥١. د. عبدالحمد الأنصاري، الشورى وأثرها في الديمقراطية، القاهرة: المطبعة السلفية، (١٩٨١م).
٥٢. د. أحمد صبحي، نظرية الإمامة لدى الشيعة الإثنى عشرية، القاهرة: دارالمعارف (١٩٦٩م).
٥٣. أحمد صديق عبدالرحمن (رمللي كابلي)، البيعة في النظام السياسي الإسلامي وتطبيقاتها في الحياة السياسية المعاصرة، القاهرة: مكتبة وهبة، الطبعة الأولى (١٩٨٨م).
٥٤. د. محمد عبدالمولى، أنظمة المجتمع والدولة في الإسلام، تونس: الشركة التونسية للتوزيع (١٩٧٣م).
٥٥. محمد عبدالله الشيباني، نظام الحكم والإدارة في الدولة الإسلامية منذ صدر الإسلام إلى سقوط الدولة العباسية، الرياض: مؤسسة الروية للنشر والتوزيع.
٥٦. محمد فريحة، نظام الحكم عند الماوردي وأبي يعلى، بيروت: رسالة ماجستير غير منشورة، جامعة القديس يوسف، كلية الآداب والعلوم الإنسانية (١٩٨٠م).
٥٧. د. عبد الرزاق السنهوري، فقه الخلافة وتطورها لتصبح عصبة أمم شرقية، ترجمة د. نادية السنهوري، ود. توفيق الشاوي، القاهرة: الهيئة العامة للكتاب (١٩٨٩م).
٥٨. د. محمد عمارة، الدولة الإسلامية بين العلمانية والسلطة الدينية، القاهرة: دارالشروق، الطبعة الأولى (١٩٨٨م).
٥٩. د. توفيق الشاوي، فقه الشورى والاستشارة، المنصورة (مصر): دارالوفاء للطباعة والنشر (١٩٩٢م).
٦٠. علي عبدالرازق، الإسلام وأصول الحكم: بحث في الخلافة والحكومة في الإسلام، القاهرة: مطبعة مصر، الطبعة الثانية (١٩٢٥م).
٦١. د. حسين فوزي النجار، الدولة والحكم في الإسلام، القاهرة: كتاب الحرية، الطبعة الأولى (١٩٨٥م).





۶۲. فؤاد محمد شبیل، الفكر السياسي: دراسات مقارنة للمذاهب السياسية والاجتماعية، القاهرة: الهيئة العربية العامة للكتاب (۱۹۷۴م) (تناول فيه فصلاً تحت عنوان: «اصول الحكم في الإسلام»).
۶۳. د. محمد حسين هيكل، الحكومة الإسلامية، القاهرة: دارالمعارف، (۱۹۷۷م).
۶۴. د. محمد احمد خلف الله، دراسات في النظم والتشريعات الإسلامية، القاهرة: مكتبة الانجلو المصرية، (۱۹۷۷م).
۶۵. د. عبد الحميد متولي، مبدأ الشورى في الإسلام، القاهرة: عالم الكتب، الطبعة الثانية (۱۹۷۲م).
۶۶. د. محمد يوسف موسى، نظام الحكم في الإسلام، القاهرة: دارالكتاب العربي للطباعة والنشر، الطبعة الثانية.
۶۷. محمد عطا المتوكل، المذهب السياسي في الإسلام، بيروت: مؤسسة الإرشاد الإسلامي، الطبعة الثانية (۱۹۸۵م).
۶۸. محمد صالح جعفر الظالمی، من الفقه السياسي في الإسلام، بيروت: منشورات دار مكتبة الحياة، (۱۹۷۹م).
۶۹. د. عبد الغني عبود، الدولة الإسلامية والدولة العصرية، القاهرة: دارالفكر العربي، الطبعة الاولى (۱۹۸۱م).
۷۰. د. فاروق عبدالسلام، أزمة الحكم في العالم الإسلامي، القاهرة: قلوب للطبع والتوزيع مصر (۱۹۸۱م).
۷۱. د. عثمان خليل، الديمقراطية الإسلامية، القاهرة: المكتب الفني للنشر، (۱۹۵۸م).
۷۲. عارف تامر، الإمامة في الإسلام، بيروت: دار الكتاب العربي، (۱۹۶۴م).
۷۳. صفی الرحمن المبارکفوری، الاحزاب السياسية في الإسلام، القاهرة: دار الصحوة، الطبعة الاولى (۱۹۸۷م).
۷۴. صابر طعيمة، الإسلام ومشكلات السياسة، بيروت: دارالجيل، (۱۹۷۴م).

پا نوشتها:

۱. البته مؤلف خود معترف است که تتبع او کافی نیست و بعید نیست که با پی جویی کامل، نسخه های بیشتری یافت شود.
۲. مؤلف فرق میان «فقه سیاسی» و «تفکر سیاسی» را از نظر مآخذ، روش و زاویه دید تبیین کرده است. ر. ک: ص ۸۲-۸۵ از کتاب یاد شده.
۳. در این مواد بنگرید به همین کتاب، ص ۸۵-۸۸.
۴. ر. ک: عبدالرحمن بدوی، الاصول اليونانية للنظريات السياسية الاسلامية.
۵. در کتاب نظرة عابرة فی شمالی العراق، عبدالرزاق الحصان (بغداد: ۱۹۴۰م)
۶. با تحقیق محمد علی کردعلی (قاهره: ۱۹۴۵م)؛ همچنین با تحقیق احمد نعت البدرای و با مقدمه شکیب ارسلان (بیروت: دارالنجاح).
۷. حسن صعب آن را در کتابش علم السياسة (بیروت: دارالعلم للملایین، ۱۹۷۷م) به چاپ رسانده است. همچنین در رساله البلغاء (تصنیف محمد کردعلی، قاهره: لجنة التالیف والترجمة والنشر، ۱۹۵۴م) به طبع رسیده است.
۸. با شرح عبدالعزيز محمد الرحبی به نام فقه الملوك ومفتاح الرئاح، تحقیق: احمد الکیسی (بغداد: دیوان الاوقاف، ۱۹۷۳م).
۹. تحقیق: جوبنبول (هلند: ۱۸۹۶م)؛ این اثر یک بار دیگر به وسیله حسین مونس تحقیق شده است (قاهره: دارالشروق، ۱۹۸۷م).
۱۰. تحقیق: حامد عبدالله ربیع (قاهره: درالشعب، ۱۹۸۳م)؛ تحقیق دیگر از ناجی التکریتی (بغداد: دارالشئون الثقافية العامة، ۱۹۸۷).
۱۱. تحقیق: احمد زکی (قاهره: المطبعة الامیریة، ۱۹۱۴م)؛ تحقیق دیگر: فوزی عطوی (بیروت: الشریکه اللبنانیة لکتاب، ۱۹۷۰م).
۱۲. تحقیق: عبدالسلام هارون، رسائل جاحظ؛ بر این کتاب نقدهایی نوشته شده است، از جمله نقض العثمانيه، اثر اسکافی و بناء المقالة العلویه، به قلم احمد بن طاووس.
۱۳. تحقیق: حسن السندی، رسائل جاحظ (مکتبة التجارية الکبری، ۱۹۹۳).
۱۴. عبدالسلام هارون، رسائل جاحظ.
۱۵. السندی، رسائل جاحظ.





۱۶. همان.
۱۷. همان.
۱۸. در مجلد اول از عیون الاخبار و نیز مستقلاً در مصر در سال ۱۳۲۴ هجری به چاپ رسیده است.
۱۹. تحقیق: نان اس (بیروت: المعهد الالماني للابحاث الشرقیه، ۱۹۷۱م).
۲۰. تحقیق، محمد حسین الزبیدی (بغداد: الرشید، ۱۹۸۱م).
۲۱. تحت عنوان الفلسفه السیاسة عند العرب به تحقیق عمر المالکی به چاپ رسیده است (الجزائر: الشركة الوطنية للنشر، ۱۹۷۱م).
۲۲. تحقیق: فؤاد عبدالمنعم احمد، در ضمن کتاب مجموعه فی السیاسة (اسکندریه: مؤسسة شباب الجامعة، ۱۹۸۲م)؛ تحقیق دیگر: لویس شیخو (بیروت: ۱۹۱۱م).
۲۳. رسائل فارابی (حیدرآباد: دائرة المعارف العثمانیه، ۱۹۲۹م)؛ تحقیق دیگر: فوزی نجار، السیاسات المدینه (بیروت: المطبعة الكاتولیکه، ۱۹۶۴م).
۲۴. رسائل فارابی، پیشین.
۲۵. تحقیق: البیر نصری نادر (بیروت: المطبعة الكاتولیکه، ۱۹۵۹م).
۲۶. تحقیق: احمد التکریتی (بیروت: دارالکلمه، الطبعة الاولى، ۱۹۸۳م).
۲۷. بیروت: دارالمرتضی، ۱۹۸۵م.
۲۸. تحقیق: فؤاد عبدالمنعم، در ضمن مجموعه فی السیاسة، پیشین.
۲۹. محمدخان (لیدن: بریل، ۱۹۶۴م).
۳۰. فؤاد عبدالمنعم احمد (اسکندریه: مؤسسه شباب الجامعة، ۱۹۸۲م).
۳۱. تحقیق: حبیب الراوی و ابتام مرهون الصغار (بغداد: وزارة الاوقاف، ۱۹۷۷م).
۳۲. تحقیق: خلیل العطیه (بیروت: دارالغرب الاسلامی).
۳۳. تحقیق: ولفرد مادلونگ، ترجمه رضوان السید (بیروت: الفكر العربی، ۱۹۸۱م).
۳۴. مکرراً به طبع رسیده است.
۳۵. تحقیق: رضوان السید (بیروت: دارالطلیعه، ۱۹۷۹م)؛ تحقیق دیگر: فؤاد عبدالمنعم احمد و محمد سلیمان داود (اسکندریه: مؤسسه شباب الجامعة).
۳۶. محمد جاسم الحدیثی (بغداد: دارالشؤون الثقافه العامة، ۱۹۸۶م).
۳۷. تحقیق: محیی الدین السرحان (بیروت: دارالنهضة العربیه، ۱۹۸۱م)؛ تحقیق دیگر: رضوان السید

(بيروت: دارالطليعة ودارالعلوم العربي).

۳۸. تحقيق: محمد حامد الفقى (قاهرة: البابى الحلبي، ۱۹۶۶م).

۳۹. تحقيق: مصطفى الحليمى (اسكندريه: دارالدعوة، ۱۹۷۹م)؛ تحقيق ديكر: عبدالمعظيم اديب (قاهرة: ۱۴۰۴هـ).

۴۰. قاهرة: بى تا، بى جا.

۴۱. تحقيق: ابو عبدالرحمن بن عقيل الظاهري و عبدالحليم عويس (رياض: عالم الكتب، ۱۹۸۲م).

۴۲. تحقيق: على سامى النشار (الدار البيضاء، دارالثقافة، ۱۹۸۱).

۴۳. تحقيق: محمد مصطفى ابوالعلاء (قاهرة: مكتبة الجندى).

۴۴. همان.

۴۵. تحقيق: نادى فرج درويش (قاهرة: المكتب الثقافى).

۴۶. قاهرة، بدون تحقيق (المطبعة الازهرية، ۱۳۱۹هـ).

۴۷. اين كتاب به دست فؤاد عبدالمنعم احمد به گمان اينكه كتاب التحفة الملوکيه فى الادب السلطانيه

ماوردى است، تحقيق و چاپ شد (مؤسسة شباب الجامعة، ۱۹۷۷م) و محقق خود دريافت كه همان

كتاب التبرک المنيسک اهوازی است.

۴۸. تحقيق: ليفى بروفسنال (قاهرة، المعهد الفرنسى للآثار الشرقيه، ۱۹۵۵م).

۴۹. همراه با رساله قبلى به طبع رسيده است.

۵۰. تحقيق: ليفى بروفسنال (پاریس: بى تا).

۵۱. تحقيق: احسان عباس (بيروت: معهد الانماء العربى، ۱۹۸۳م).

۵۲. تحقيق: فؤاد عبدالمنعم احمد (اسكندريه: مؤسسة شباب الجامعة، ۱۹۷۸م).

۵۳. تحقيق: عزيز سوريال عطية (قاهرة: مطبعة مصر، ۱۹۴۳م).

۵۴. تحقيق: ابراهيم يوسف مصطفى عجو (اردن: مكتبة المنار، ۱۹۸۵م).

۵۵. مصر: مطبعة الوطن، ۱۳۱۰هـ.

۵۶. لندن: دار رياض الريس؛ از اين كتاب نسخه هاى خطى متعددى وجود دارد.

۵۷. قاهرة: مطبعة الثقافة الدينية، بى تا.

۵۸. تحقيق: رضوان السيد (بيروت: دارالطليعه، ۱۹۸۳م).

۵۹. قاهرة: مكتبة محمد على صبيح، ۱۹۶۹م.



۶۰. قاهره: وزارة المعارف؛ قبل از آن برای خدیوی اسماعیل چاپ شده و همچنین در حاشیه تاریخ الخلفاء سیوطی، به طبع رسیده بود.
۶۱. تحقیق: محمد ابراهیم البنا و محمد احمد عاشور (قاهره: دارالشعب، ۱۹۷۱م).
۶۲. قاهره: مطبعة المؤید، ۱۳۱۸هـ.
۶۳. تحقیق: صلاح الدین المنجد (بیروت: دارالكتاب الجديد، ۱۹۷۶م)؛ تحقیق دیگر: شیخ عبدالعزيز البرماوی (اسکندریه: مكتبة الايمان).
۶۴. تحقیق: محمد محمود شعبان (قاهره: الهيئة المصرية العامة للكتاب).
۶۵. تحقیق: فؤاد عبدالنعم (دوحه: رئاسة المحاكم الشرعيه والشئون الدينية، الطبعة الاولى، ۱۹۸۵م).
۶۶. قاهره: مصطفى البابي الحلبي، ۱۹۶۹م.
۶۷. تحقیق: محمد جمیل احمد (قاهره: مطبعة المدنی، ۱۹۶۱م و ۱۹۷۷م).
۶۸. تحقیق: رضوان السيد (بیروت: دارالطبعة).
۶۹. تحقیق: محمد علی النجار (قاهره: دارالكتاب العربي، ۱۹۸۴م).
۷۰. تحقیق: محمد جاسم الحیدثی (بغداد: وزارة الثقافة والاعلام، الشئون الثقافية، ۱۹۸۷م).
۷۱. قاهره: ۱۳۲۶هـ؛ (اردن: دار المنار، الزرقاء؛ قاهره: مطبعة بولاق، ۱۸۴۱م) و
۷۲. تحقیق: السيد الباز العربی (قاهره: لجنة التأليف والترجمة والنشر).
۷۳. نشر از: عبدالقادر زمامة، مجله «مجمع اللغة العربية» (دمشق: مجلد ۴۷، ۱۹۷۲)؛ همچنین در «مجله الفكر العربي»، بیروت، شماره ۲۳.
۷۴. تحقیق: علی سامی النشار (الدار البيضاء ودارالثقافة، ۱۹۸۴م).
۷۵. تونس: مطبعة الدولة التونسية، ۱۲۷۹هـ.
۷۶. تحقیق: حسام الدین السامرائی (مطبعة المعارف، ۱۹۶۸م).
۷۷. مکرر به چاپ رسیده است.
۷۸. تحقیق: عبدالستار احمد فراج (کویت: سلسلة التراث العربي، ۱۹۸۴م، در سه مجلد).
۷۹. تحقیق: عبدالقادر طلیمات (قاهره: دارالفکر العربي، ۱۹۶۸م).
۸۰. در ۱۲۹۰ هجری در قاهره به چاپ رسید.
۸۱. قاهره: دارالعرب للبستانی، ۱۹۸۹م؛ همچنین برس راویس (پاریس: المطبعة الجمهورية، ۱۸۹۴م).
۸۲. تحقیق: علی سامی النشار (بغداد: وزارة الاعلام، ۱۹۷۷-۱۹۷۸م).

۸۳. تحقیق: محمد نصر صهنا در بحثی تحت عنوان: «من الفكر السياسي المصرى: دراسة وتحقيق ومناقشة حول شكاليات». .

۸۴. قاهره: دار احیاء الكتب العربيه.

۸۵. تحقیق: فؤاد عبد المنعم احمد (اسكندريه: مؤسسه شباب الجامعه، ۱۹۸۲م).

۸۶. قاهره: دارالنشر، بی تا.

۸۷. تحقیق: ابو الفتح البسيوني، رساله فوق لیسانس، دانشکده شریعه وقانون، دانشگاه الازهر، ۱۹۸۱م.

۸۸. تحقیق: فاطمه خليل القبلى، در ضمن رسائل ابن على الیوسى (الدار البيضاء و دارالثقافة، ۱۴۰۱هـ).

۸۹. تحقیق: السيد سابق (قاهره: دارالكتب الحديثه، ۱۹۶۶م).

۹۰. يعفى بروفنسال (قاهره: مطبوعات المعهد الفرنسى للأثار الشریعه بالقاهره، ۱۹۵۵م).

۹۱. مصر: المطبعة الاعلامية، ۱۳۰۶هـ، با عنوان «نبذة مختصرة فى بعض القواعد الشرعية لحفظ الارادة الملكية».

۹۲. قاهره: مكتبة الآداب. ۱۹۹۰م؛ محمد عماره نیز آن را در ضمن الاعمال الكاملة للطهطاوى منتشر ساخته است.

۹۳. تونس: كتابة الدولة للشؤون الثقافية والاخبار، ۱۹۶۳م.

۹۴. قاهره: بی تا، بی جا.

۹۵. هند: هربال، مطبعة الصديقى، بی تا.

۹۶. المصنف الشنونی (تونس، الدار التونسية، ۱۹۷۲هـ)؛ و بیشتر در سال ۱۸۶۷ میلادی نیز منتشر شده بود.

۹۷. قاهره: مطبعة العدالة والنهج القومى، ۱۳۱۶هـ.

۹۸. قاهره: مطبعة الترقى، ۱۳۱۸هـ.

۹۹. تحقیق: محمد عماره، در ضمن الاعمال الكاملة للكوکبى (بيروت: المؤسسة العربية للدراسات والنشر، ۱۹۷۵م).

۱۰۰. همان.

۱۰۱. قاهره: المطبعة البارونية.

۱۰۲. مصر: بی تا، بی جا.

۱۰۳. قاهره: مكتبة العربى، فجالة، بی تا.

